

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ВИСЛОВЛЕНЬ ПРЯМОЇ ВІДМОВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Наталія Максим'юк. Семантична структура висловлень прямої відмови в сучасній українській мові.

У статті йдеться про семантичну структуру висловлень зі значенням відмови (прямої відмови) загалом та описується один із видів предикатів відмови, що виражається дієсловами-маркерами *відмовляти, відмовлятися*.

Ключові слова: *іллокутиви, перформативи, мовленнєвий жанр, пряма / непряма відмова, предикати відмови, дієслова-маркери*.

Наталья Максимюк. Семантическая структура высказываний прямого отказа в современном украинском языке.

В статье идет речь о семантической структуре высказываний со значением отказа (прямой отказ) в целом и описывается один из видов предикатов отказа, который выражается глаголами-маркерами отказа *отказывать, отказываться*.

Ключевые слова: *иллокутивы, перформативы, прямой / непрямой отказ, предикаты отказа, глаголы-маркеры*.

Natalia Maksymiuk. Semantic structure of refusal phrases (direct refuse) in modern Ukrainian language.

Semantic structure of refusal phrases (direct refuse) in general and one of the kinds of predicate in direct refuse – verbs that express refuse are described in the article.

Key words: *illocutives, performatives, genre of speech, direct / indirect refuse, predicate of refuse, verbs-markers*.

Метою нашого дослідження є типологія висловлень зі значенням відмови у результаті семантико-прагматичного підходу, що передбачає аналіз компонентів семантичної структури висловлювань відмови з урахуванням їх прагматичних особливостей і функціонування у мові. Особливість такої типології у тому, що виділені різновиди мовленнєвого жанру відмови розглядаються всебічно. Всі виділені типи не ізольовані, а взаємодіють один з одним. Типологія ґрунтується на різних основах, тому те саме висловлення може характеризуватися за кількома параметрами. Проаналізувавши ілюстративний матеріал з творів української літератури, ми виділили такі типи зі значенням відмови за певними критеріями:

- 1) за вираженням провідної інтенції (іллокутивної сили мовленнєвого жанру): висловлення *прямої і непрямой відмови*;
- 2) за характером ініціальної репліки: *конструкції-репліки відмови на реальну / прогнозовану репліку*;
- 3) з погляду реалізації мовленнєвого жанру: висловлення *повної / часткової відмови* (відмова від ініційованої дії / відмова від інших компонентів репліки-стимулу);
- 4) з точки зору зацікавленості мовця у продовженні комунікації та за способом мовного вираження: висловлення *категоричної / некатегоричної відмови*;
- 5) за наявністю каузатора у структурній схемі висловлювань відмови: висловлення *мотивованої / немотивованої відмови*;
- 6) за спрямованістю: висловлення з *відмовою собі / з відмовою іншим*.

Мовна зона вираження семантики відмови (семантичні групи предикатів) – це система, гетерогенна ієрархічна структура, що об'єднує мовні засоби лексичного і граматичного (синтаксичного) рівнів і характеризується наявністю основної і вторинної сфер. Основу мовних засобів вираження відмови складають лексеми, для лексичного значення яких сема відмови є основною; до вторинних належать мовні одиниці, до семантичних особливостей яких входять несистемні ознаки, не релевантні для всієї інтегральної моделі [10, с. 9], де значення відмови ускладнюється наявністю інших компонентів, передусім емоційно-оцінних.

Перша класифікація у запропонованій типології – розмежування *прямої і непрямой відмови*. У диференціації висловлень відмови вагому роль відіграє прямий і непрямий спосіб вираження основної інтенції. Такі різновиди є базовими для всіх інших типів висловлювання. У текстових фрагментах іллокутивна мета (власне відмова) експлікована мовцем; мета мовця полягає в тому, щоб адресат чітко зрозумів почуте. Непрямі способи вираження мовленнєвого жанру відмови містять іллокутивну мету, яка „присутня імпліцитно і виводиться адресатом завдяки його комунікативній компетенції” [11]. Слідом за Н. В. Орловою, ми гіпотетично допускаємо, що „між експлікацією та імплікацією існує проміжна сфера репрезентації суті, пов'язана з актуалізацією периферійних сем

лексичного значення слова” [13].

За характером ініціальної репліки розмежуємо конструкції відмови на реальну репліку та прогнозовану. Серед таких конструкцій виділяємо репліки відмови на висловлення спонукального характеру, як-от:

– *Послухай мене, Ганнусю, – просила я її.*

– **Не хочу!** (О. Кобилянська).

– *Вийди, де лиш захочеш, я усюди прийду, або хоч до церкви, – просить Гриць.*

– **Не вийду.** *Навіть і не жди, – відповіла твердо* (О. Кобилянська). Також фіксуємо репліки відмови на конструкції питального характеру:

– *Туркине, прийдеш?*

– **Не прийду!** (О. Кобилянська).

– *Ти тут хочеш кидати вінок?*

– **Не тут!** (О. Кобилянська).

– *Ти не чув про мене?*

– **Ні** (О. Кобилянська).

– *То не говорити вам того?*

– **Ні!** (О. Кобилянська).

Для вироблення типології висловлень відмови враховуємо ступінь реалізації мовленнєвого жанру. В даному випадку ми розрізняємо повну і часткову відмову. Суттєвою при вираженні відмови є така ознака як *катюгоричність / некатюгоричність* мовленнєвого жанру; його *мотивованість / немотивованість*; *орієнтація на вербально виражену чи прогнозовану ініційовану репліку*, адресат відмови (відмова іншим / відмова собі) та інші характерні ознаки.

Об'єктом нашого дослідження у даній статті є предикати прямої відмови, а саме дієслова-маркери відмови. При прямій відмові іллокутивна мета (відмовитися від виконання дій, які призначаються мовцеві) досягається за допомогою одноіменного мовленнєвого жанру (відмови). Основу пропозиційного змісту, семантичної структури прямої відмови складає предикат. І саме його розглядаємо як першочерговий елемент семантичної структури висловлень відмови. Термін *предикат* трактуємо широко: предикатами висловлень відмови вважаємо як повнозначні лексеми у ролі головного члена в структурі речення (найчастіше двоскладного), так і службові частини мови (частки, модальні слова та ін.), які передають саму ідею відмови як головний компонент синтаксично неподільного висловлення. Наприклад: *Карпо Нехльода нікому не міг відмовити, лиш обіцяв та й обіцяв* (А. Шиян). *Зіна не могла відмовитись грати перша, тому і сіла за рояль* (О. Іваненко).

Аналіз фактичного матеріалу показав, що система предикатів прямого способу вираження інтенції мовленнєвого жанру відмови являє собою ієрархічну структуру, що характеризується основними (ядерними) і вторинними (периферійними) компонентами.

Центральними у цій ієрархії є лексеми з загальнокатегоріальною для мовленнєвого жанру відмови семою: *відмовити(ся)* та їх лексичні і граматичні варіанти, так звані дієслова-маркери жанру (що виражають саму ідею відмови). Наприклад: – *Я [Стальський] відмовляюсь робити такі махінації, бо не бачу в тім ніякої користі* (І. Франко). *Письменник відмовляється від свого творчого задуму тільки тоді, коли переконується, що він невірний* (Ю. Смолич). Далі ідуть модальні лексеми у сполученні з запереченням *не, ні* (так звані модальні модифікатори), оскільки інтегральне значення відмови у них може ускладнюватися диференціальною семантикою її причини, каузації. Наприклад: *Едіт не може відмовитись від подорожі з ним, хоч над собою доведеться ще багато працювати* (М. Йогансен). – *Пан меценас не бажає розділити нашу радість, Регінко* (І. Франко). Перший і другий способи на формальному рівні можна вважати лексичними [6, с. 151–153]. До вторинних (периферійних) предикатів відмови належать синтаксичні способи вираження мовленнєвого жанру відмови. Вони представлені згорнутими за своїм вербальним вираженням компонентами: повтор заперечення з часткою *не*, а також словами-реченнями з семантикою відмови (*ні* і його варіанти). Наприклад:

– *Тепер ти отвори кулак, – каже він і дивиться як нечистий.*

– **Не отворю,** – кажу (О. Кобилянська).

– *Я прийшла тобі сказати, що більше вже не прийду* (О. Кобилянська).

– *І я піду з бабусею, – захвилювалася Катря, – хоч на одну мить гляну, побачусь...*

– *І я, і я теж!* – *кількоро голосів це похотилося.*

– **Ні,** – *відперечила Оріся, – не піду і вас прошу не ходити...* (М. Старицький).

Таким чином, можемо вибудувати таку послідовність аналізу предикатів: дієслова-маркери жанру; модальні дієслова + *не* (заперечно-модальні конструкції); повтор заперечення; слова-речення з семантикою відмови.

До дієслів-маркерів належать висловлення відмови, [7] лексеми *відмовити(ся)*, а також їх близькі синоніми: *відхиляти*; *віднікуватися*, *відштовхувати*, *відперечити* та ін. Зупинимося на домінанті семантичного ряду – дієслові *відмовляти(ся)*. У ролі предикатів мовленнєвого жанру відмови виступають такі конструкції з цим дієсловом: 1) самостійне функціонування *відмовити(ся)* у ролі предиката відмови; 2) сполучення *відмовити(ся)* з модальними дієсловами.

Словник української літературної мови тлумачить слова *відмовляти* і *відмовлятися* як різні дієслова, такі, що мають різну сполучуваність:

ВІДМОВЛЯТИ. Давати відповідь про небажання або неможливість виконати прохання, наказ та ін. Наприклад: *І хоч скільки припрошував дівчину піти з ним у танець – завжди відмовляла йому* (М. Стельмах). *Його делікатність заважає йому рішуче відмовити людям у своїх послугах* (О. Донченко).

ВІДМОВЛЯТИСЯ. Не погоджуватись що-небудь робити. Наприклад: *А вже як товариш попросить об чім, то він, здається, з-під землі дістане, а не відмовиться* (Марко Вовчок).

З метою порівняння варто зауважити, що Словник української мови, на відміну від Словника російської мови, фіксує сполучення цього дієслова з інфінітивом: *Люди одмовлялися брати воду з тої криниці* (М. Коцюбинський). Російською мовою таке сполучення фіксується часто мовленнєвою комунікацією, тобто розмовною мовою: *Я отказываюсь это набирать* (про текст). Об'єкт відмови виражається інфінітивом *набирати* (пор.: *Я отказываюсь от набора этого текста*).

Специфіка дієслів *відмовляти* і *відмовлятися* зводиться до наступного.

Перший тип конструкції складають висловлення з дієсловом *відмовити* впливає на синтаксичне структурування висловлень, які мають таку структуру: Предикат відмови (*відмовляти*) + Суб'єкт мовлення (обов'язково збігається з мовцем) + Адресат відмови (суб'єкт-агенс, істота, людина, що бере участь в комунікативному акті) + Об'єкт відмови (частіше неістота): *Будьте ласкаві, простіть. Я одмовляю вам допомогти у цій справі* (М. Коцюбинський).

Другий тип конструкції – з дієсловом *відмовлятися*. Висловлювання з дієсловом *відмовлятися* виражаються таким чином: Предикат відмови (*відмовлятися*) + Суб'єкт мовлення (мовець) + Об'єкт відмови (неістота): *Підійшов Безвіконний і, почувши, що Татарченко відмовляється від поїздки, обурився* (О. Донченко). Предикат має зворотній постфікс *-ся* із особово-зворотним значенням. Адресат у даному випадку не важливий, оскільки акцентується сама дія, а не особа, задля якої вона здійснюється. Отже, проаналізувавши специфіку висловлень, можемо зауважити, що обов'язковою умовою для обох типів конструкцій є те, що суб'єкт мовлення і суб'єкт предметної ситуації збігаються.

Оскільки у висловленнях з семантикою відмови фіксуємо збіг слова мовця і дії, можна говорити про перформативне вживання [14; 2, с. 208; 4, с. 65; 9] дієслів-предикатів мовленнєвого жанру відмови. В іншому випадку матимемо тільки повідомлення про відмову: *Він (директор) відмовив у проханні про виділення матеріальної допомоги (видати матеріальну допомогу)*. Суттєвою особливістю висловлювань з перформативним дієсловом є те, що воно переважно вводить двочленну пропозицію. Ця особливість послужила підставою Ю. Д. Апресяну називати згадані дієслова „перформативним додатком до висловлення” [4, с. 65]. Аналіз мовного матеріалу свідчить про те, що перформативне вживання дієслова допускає незначне відхилення від чітко окресленої форми при збереженні інших умов і при наявності безпосереднього адресного висловлення, тобто позамовних факторів [5, с. 65].

Систематизуючи канонічні перформативи, Ю. Д. Апресян зараховує лексему *відмовитися* до двох різних груп залежно від характеру сполучуваності. Перша з них (в класифікації Ю. Д. Апресяна група №9) об'єднує дієслова із загальною семою „згоди і незгоди”: *не погоджуватися*, *суперечити*, *протестувати*, *відмовлятися (робити що-небудь)* та ін. Друга група (№ 14 у типології автора) об'єднує „соціалізовані акти передачі, відчуження, відмови та ін.”: *відмовлятися від чого-небудь*, пор.: *неперформативне відступатися*) *поруч із брати назад своє слово*, *відштовхувати*, *відлучати (кого-небудь від церкви)*, *відрікатися*, *зрікатися (від престолу)*, *подавати у відставку*, *знямати (свою пропозицію)* та ін. Групи, запропоновані Ю. Д. Апресяном (з погляду сполучуваності), збігаються з двома типами відмови, які виділені нами на основі семантичних ознак.

Яка ж із двох видових форм (*відмовитися* чи *відмовлятися*) безпосередньо виражає

мовленнєвий жанр відмови, а яка тільки слугує для опису її ситуації. При цьому виникає проблема розмежування засобів вираження і засобів опису відмови за допомогою видового протиставлення дієслів [3; 8; 12; 1]. Аналіз мовного матеріалу свідчить, що для вираження відмови в українській мові вживається форма недоконаного виду теперішнього часу (перформативне вживання), в той час коли для зазначення результату, опису ситуації мовленнєвого жанру можливі обидві форми, пор.: *Більше для годиться запросив гостей до вечері.., учителька відмовилася тим, що уже повечеряла* (А. Головка). *...Тільки людство давно вже відмовляється слухать пророків своїх і святих* (О. Забужко).

В ролі предиката мовленнєвого жанру виступає лексема-перформатив недоконаного виду теперішнього часу: *Музика ніколи не відмовляється випити чарку, н'є з усіма, хто запрошує* (А. Шиян).

Форма недоконаного виду здатна функціонувати тільки як засіб опису комунікативної ситуації відмови. У ролі предиката мовленнєвого акту відмови вона може вживатися тільки у сполученні з модальними модифікаторами. Наприклад:

– *Панно, ходімо до Ривки на гойдалку, там вже досі наші дівчата зібралися!*

Але панночка хилилася ще нижче.

– *Ні, Дарко, я не можу більше ходити до Ривки...* (Леся Українка).

Я не можу погодитись, що людське життя так марнується (М. Ірчан). *Юра не хотів погоджуватися на цю поїзду* (М. Ірчан).

Різниця між перформативними дієсловами *відмовляти* і *відмовлятися* найяскравіше проявляється з погляду персональної зорієнтованості (складу учасників ситуації). Під персональним складом учасників ситуації розуміють „приналежність до особи дії чи стану” [4, с. 65]. Особливістю дієслова *відмовлятися* є його центральний характер, зорієнтованість на першу особу, при якому суб'єкт мови і суб'єкт предметної ситуації збігаються в одній особі, тоді як перформативне дієслово *відмовляти* можна вважати швидше центральним, орієнтованим на того, хто слухає, і третіх осіб. Крім того, сполучення з дієсловом *відмовитися* виявляються продуктивнішими для процесу живої комунікації.

Використовуючи метод трансформації ситуації, яка вводиться у підрядне речення (наприклад: *Я відмовляюся допомогти вам* у висловлення *Я відмовляюся від того, щоб допомогти* – перша особа), ми з'ясували, що дієслово, всупереч твердженню М. Д. Войкової, повинно називатися не стільки персонально-нейтральним (поряд з іншими дієсловами групи згоди і незгоди (*сумніватися, визнавати, погоджуватися, відмовлятися*) [4, с. 68–69], скільки персонально-залежним, центральним, орієнтованим на мовця, коли в ролі суб'єкта мовлення і суб'єкта предметної ситуації виступає перша особа. Постфікс *-ся* у таких висловлюваннях не зайвий: вживаючись поруч з займенником *Я*, що позначає мовця, він виділяє суб'єкт дії, самого мовця (*-ся = сам себе*), а значить, вказує на першу особу. Він обмежений у персональній сфері їхньої пропозиції тільки сполученням дієслова з інфінітивом, що має семантику ментальної, інтелектуальної діяльності (*думати, вважати, вірити, визнавати* та ін.). Проте в таких випадках маємо справу не з „чистою” відмовою (відмова від волевиявлення), а з її периферійними різновидами (мовленнєвий жанр незгоди): *Я відмовляюся вірити в розповідь про твою зраду = Я відмовляюся вірити в те, що ти є зрадницею* (друга особа). *Я відмовляюся визнавати їхню поразку у цій війні* (Ю. Андрухович) = *Я відмовляюся визнавати той факт, що вони програли в цій війні* (третья особа). Обидві дієслівні форми (*відмовлятися* і *вірити* в першому випадку; *відмовлятися* і *визнавати* – у другому) зв'язані однією і тією ж особою – самим мовцем (і *відмовлятися*, і *визнавати* буде один і той же суб'єкт). Таким чином, характерною особливістю дієслова *відмовлятися* є його центральний характер, зорієнтованість на першу особу, коли в одній особі є суб'єкт мовлення і суб'єкт предметної ситуації.

Отже, з двох однокореневих лексем: *відмовляти* і *відмовлятися* продуктивнішою у вираженні мовленнєвого жанру є друга. Перша виражає відмову відносно адресата, друга – виражає відмову, спрямовану на самого мовця.

Література

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова. — М., 1976. — 195 с.
2. Апресян Ю. Д. Глаголы моментального действия и перформативы в русском языке / Ю. Д. Апресян // Избранные работы по русскому языку. — М., 1996. — Т.1. — С. 217—241.
3. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола / А. В. Бондарко. — М., 1971. — 213 с.
4. Войкова М. Д. Выбор перформативного глагола в зависимости от вводимой им ситуации / М. Д. Войкова // Языковая личность: Проблема выбора и интерпретации знака в тексте. — Новосибирск, 1994.

— С. 63—71.

5. Войкова М. Д. Модальная характеристика перформативных высказываний (к вопросу о взаимодействии темпоральности и персональности / М. Д. Войкова // Модальность в епе связях с другими категориями. — Новосибирск, 1992. — С. 64—70.)

6. Галактионова И. В. Средства выражения согласия / И. В. Галактионова // Идеографические аспекты русской грамматики. — М., 1988. — С. 151—153.

7. Гловинская М. Я. Русские речевые акты со значением ментального воздействия / М. Я. Гловинская // Логический анализ языка: Ментальные действия. — М., 1993. — С. 113—121.

8. Гловинская М. Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола / М. Я. Гловинская. — М.: Наука, 1982. — 135 с.

9. Кодзасов С. В. Виды перформативов и их показатели // Логический анализ языка / С. В. Кодзасов. — Модели действия. — М., 1992. — С. 153—161.

10. Корди Е. Е. Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке / Е. Е. Корди. — М., 1988. — 168 с.

11. Лингвистический энциклопедический словарь / [под ред. В. Н. Ярцевой]. — М.: Советская Энциклопедия, 1990. — 683 с.

12. Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском языке / Ю. С. Маслов // Очерки по аспектологии. — Л., 1984. — С. 48—65.

13. Орлова Н. В. Актуальные смыслы слова и высказываний в разных речевых жанрах (на материале пропозитивных структур типа „X любит Y-a”): автореф. дис. ... на стиск. канд. филол. наук. — Томск, 1993. — 19 с.

14. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 17. — М., 1986. — С. 151—169.

15. Словник української мови : в 11-ти т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.